

ФЕНОМЕН КОЗАЦЬКОЇ ЕТИКИ ТА ЙОГО ФОЛЬКЛОРНІ РЕЦЕПЦІЇ

Мушкетик Л. Г. , д. філол. н., чл. -кор. НАНУ

*Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського
НАН України, вул. М. Грушевського, 4, м. Київ*

mushketik@ukr.net

У статті йдеться про головні постулати козацької етики, що отримали художнє оформлення в різних жанрах українського фольклору. Козак постає в них загальнонаціональним ідеалом, носієм високих моральних якостей – патріотизму, сміливості, стійкості, поваги до старших, співчуття до скривджених, вірності обов’язку, християнських цінностей та ін. Поняття волі, козацької слави та ін. отримали символічне наповнення в уснопоетичних текстах.

Ключові слова: козацька етика, фольклор, думи, пісні, наративи, моральні чесноти, віра.

THE PHENOMENON OF COSSACK ETHICS AND ITS FILK RECIPE Mushketyk L. *Doctor of Philology, Corresponding Member of AS**Rylsky Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology of Ukrainian Academy of Sciences
Hrushevskogo Str., 4. Kyiv*

In the Zaporozhian Cossacks, as in every knight's order, there was a code of honor, that is, the so-called, Cossack ethics, unwritten moral laws, norms, prohibitions, etc.

These moral and ethical postulates received artistic expression in Ukrainian folklore, entered folk songs, dumas, ballads, prose works. They have a Cossack as a bearer of high moral qualities – respect for the elders, sympathy for the offended, restoration of justice, sociability, spiritual benevolence and fine humor. Zaporozhets for a long time becomes a nationwide ideal.

Military life, harsh living conditions led to the idealization of its attributes, shifting emphasis on other areas of life values. In folk songs and ballads, the double morals of the Cossacks and young people in general were reflected. The contempt for the earthly, asceticism, neglect by life itself in the name of the higher one led to the fact that, unlike the peasantry, which preserved many pagan elements in its outlook, the Cossacks embraced the existential ideas and ideals of Christianity, which is primarily inherent in Ukrainian dumas.

The Cossacks condemned indifference, insensitivity to their neighbor, treason, unwillingness to help, which meant non-compliance with the commandments. Sharply condemned treason of the motherland, relatives, congeners and others.

Concept of freedom, Cossack glory and others received a symbolic content in native poetic texts.

The study of the Cossack ethics by folklore and other sources generally lasted and continues within the framework of the analysis of certain ethno poetic genres, their subjects and poetics, various aspects of analysis, prefaces to collections, and others like that (works by P. Zhitetsky, M. Maksymovych, O. Bodiansky, V. Antonovich, M. Sumtsov, M. Kostomarov, K. Hrushevsky, M. Gaidai, O. Talanchuk, I. Pavlenko, G. Razumtseva, etc.).

Key words: cossack ethics, folklore, dumas, songs, narratives, moral virtues, faith.

Козацтво мало великий вплив на духовність усього українського народу. “Епоха Козаччини, – писав Ю. Бойко-Блохін, – принесла з собою якомусь вищій вираз національної самосвідомості, самий круг її поширення в національній спільноті був більший, а сила її, як моральної засади, відчувалася імперативніше” [3, с. 33]. Козацтво поступово проникло в усі прошарки українського суспільства і тим самим сформувало в ньому нову рису ментальності – козацькість. Слово *козак* з часом отримало лицарське означення.

У запорозьких козаків, як і в кожного лицарського ордену, існував свій кодекс честі, це т. зв. **козацька етика**, неписані моральні закони, норми, заборони тощо. Козацький світогляд формувався в умовах жорстоких боїв з ворогами, суворого похідного життя, дисципліни. З моральних чеснот пріоритетними стали патріотизм, сміливість, вірність обов’язку, гідність, стійкість та ін.

Ці морально-етичні постулати отримали художнє оформлення в українському фольклорі, увійшли до народних пісень, дум, балад, прозових творів. Козак у них є носієм високих моральних якостей – поваги до старших, співчуття до скривджених, відновлення

справедливості, товариськості, душевної щедрості й тонкого гумору. Запорожець на довгі часи стає загальнонаціональним ідеалом.

Метою нашого дослідження є аналіз українського народного етосу, зокрема одного з його суттєвих складників – морально-етичних поглядів українського козацтва, здійснений на матеріалі фольклорних джерел, що передбачає розгляд окремих творів, тем, сюжетів та образів, у яких відбилися уявлення козацтва про добро і зло, вищі цінності та проблеми людської екзистенції.

Вивчення козацької етики за фольклорними та іншими джерелами загалом тривали і тривають у межах аналізу окремих уснопоетичних жанрів, їх тематики та поетики, різних аспектів аналізу, передмов до збірок тощо. Чимало студій присвячено моральним аспектам думного епосу, історичних пісень, козацької лірики (праці П. Житецького, М. Максимовича, П. Куліша, М. Драгоманова, О. Бодяньського, В. Антоновича, М. Сумцова, М. Костомарова, К. Грушевської та ін). У народній прозі дану тематику розглядали Г. Булашев, Д. Яворницький, Я. Новицький та ін. Про „подвійну мораль” парубоцтва писав М. Грушевський. У наш час певні питання козацької етики порушили у своїх розвідках М. Гайдай, О. Таланчук, Л. Шурко, І. Павленко, О. Дей, Н. Малинська, Г. Разумцева, Н. Скрипник та ін.

На козацьку мораль позитивно впливав демократичний устрій на Січі, особливо в мирний час, адже запорожці у переважній більшості вийшли із суспільних низів, були народним військом, успадкували селянську чутливість до ущемлення людської гідності, приниження бідних. Усі козаки тут вважалися рівними, їхній рід, походження не бралися до уваги; всі були товаришами, високо цінувалася людська гідність, кожен завдяки своїм зусиллям і здібностям міг стати старшиною. У їхньому середовищі побутовали звертальні форми, подібні до звертань у родині: *батьку (гетьмане, отамане), діти мої, братове, браття, братці, братія, братики*, що зумовлене „гуртовими порядками”, які передбачали рівність усіх козаків між собою. Поширеним було побратимство козаків. Тому так болоче сприймалося порушення указаних законів, презирливе ставлення дуків-срібляників до козаків-нетяг („Дума про Феська Ганжу Андибера” та ін.).

О. Кульчицький стиль так званого прихованого життя („*vita minima*”) протиставив козацькій концепції „*vita maxima et heroica*”, що виражав лицарсько-козацький ідеал людини, був підпорядкований ідеї оборони честі, свободи [9, с. 48–66]. Для козака чинити добро – це зі зброєю в руках захищати рідну землю. Тому морального статусу набували майстерне володіння зброєю, верхова їзда, фізичний розвиток. Символом волі, безшабашності, бравати є козак Голота в однойменній думі, який „не боїться ні огня, ні меча, ні третього болота”. Він *гуляє* полем, битим шляхом, є козаком-нетягою, тобто бідним, через це непідкупним, незалежним ні від чого, ні від кого, він стоїть на захисті вітчизни. Тут виявляється козацька погорда до земних благ – „козак душа правдивая, сорочки не має”, до лихварства, як бачимо з підпису до картини із зображенням легендарного козака Мамає: „Як хоч називай, на все позволяю, аби лиш не крамарем, бо за те полаю”. Ці погляди суголосні філософії грецького аскетизму, східній філософії та ін. вченням, де йдеться про те, що матеріальне прив'язує людину сотнями ниток до життя, чинить її залежною, неспокійною. Відсутність бажань – це відсутність страждань.

Під впливом історичних чинників у козацтві центр ваги життя переносився з існування, з турботи про саме життя на збереження лицарської честі, на завдання оборони віри „як потойбічної трансценденції” і земних „поцейбічних вольностей” української людини. Героїчна боротьба породила феномен **козацької слави**, що має різні конотації у фольклорі, так, у пісні „Зажурилась Україна”: „Молодецька слава козаків: / По всьому світу дыбом стала/ По всьому світу степом розляглася, простяглася,/ Да по всьому світу луговим гомином роздалася...” [2, с. 128].

Автохтонність українців, які не покидали своєї прабатьківщини, а з часом усе глибше освоювали й охороняли свою землю, сприяла формуванню “регіонального патріотизму”, любові до рідного краю, готовності до його захисту від чужоземних зазіхань. Власне, козаки продовжили славні традиції Київської Русі, відважних князів-оборонців краю. Козак ніколи не ховається від ворогів:

– *Вже ж про тебе, козаченьку,
Й вороги питають,
Щодня й ночі в темнім лузі
Все тебе шукають.
Гей, як крикне козаченько
До гаю, до гаю:
– Наїжджайте, воріженьки,
Сам вас накликаю!* [8, с. 343].

Моральний обов’язок козаків – захищати свої родини, своїх земляків, усю Україну від ворогів, вони несуть відповідальність за збереження і піднесення козацької слави. У відомій пісні, козацькому гімні “Розлилися круті бережечки” її атрибутами є червона китайка, червона калина, де червоний колір є символом перемоги, оптимізму, героїзму. Антитези *червоніла – змарніла, засмутилася – розвеселимо* з наголосом на останньому компоненті, підбадьорливі вигуки *гей-гей*, повтори будять патріотичні почуття, утверджують роль козацтва як осердя духовності України. Д. Малахов твердить: “Універсалії всеісторичні: вірність рідній землі, батькові з матір’ю, непохитність у вірі, здатність до самопожертви і як сумару сумарум – безрефлективна несполучність з формульним поняттям “ворог”, яке увібгало всіх і все, що зазіхало на вищепойменовані святині” [10, с. 68].

Козак наділений кращими людськими чеснотами, слава про нього йде по всьому краю. В українській вертепній драмі, інтермедіях з’являється образ могутнього Запорожця, Козака, як головної дійової особи, він утілює в собі міць народного духу, адже Запорожжя завжди було головною опорою і надією українців. Дітей в тогочасній Україні змалку готували до козацької долі, уже над колискою мати співає: “Рости, синочку, в забаву/ – Козацтву на славу. Вороженькам на розправу...”. В іншому творі батько-козак хоче, аби діти повторили його шлях.

Трагізмом сповнена народна дума “Івась Удовиченко Коновченко”, де психологічно тонко змальовано стосунки матері й сина, його подвиги та загибель у молодому віці. Молодечий запал, бажання слави, убоління за долю батьківщини спонукають Івася йти в козаки, рватися до бою. Почувши про це, згорьована мати в серцях бажає йому загибелі – що, зрештою згодом здійснюється згідно з народними уявленнями про дієвість материнського прокляття, та згодом похоплюється і хоча з тяжким серцем, та допомагає йому добутися до війська. Таким чином, імператив любові – адже цього хоче син і обов’язок перед людьми, змушує її діяти всупереч власним інтересам. Івась виявляється справжнім героєм, він побиває величезну кількість ворогів, стає *рубаним козаком*, однак по молодості допускає гріх гордині – не слухається полковника, напивається оковитої, у такому стані „старого козака повстрічає, / гордим словом зневажає, / Молодого повстрічає / опрощення не приймає”, йде на бій „напилим”. Він хоробро б’ється з ворогами, та однаково гине на полі битви. У кінці слідує славне козацьке поховання і гімн козацькій славі:

*Слава не умре,
Не поляже!
Буде слава славна
Поміж козаками,
Поміж друзями,
Поміж рицарями,
Поміж добрими молодцями!* [14, с. 105].

П. Житецький так характеризує образ Івася: "...У всі часи і у всіх народів це був найсимпатичніший образ велетенської сили, котра в розквіті молодості безплідно гине для загального блага. І все ж, як каже дума, "слава його не вмре, не поляже". Це і є задушевна думка творця думи, який має в запасі поетичну формулу для поєднання в одній іпостасі „козацької слави” з гріхом Івася, який у передсмертню хвилину усвідомив, що "материні сльози його побили"...Творець думи в глибині картини поставив матір, як живу душу сім'ї, а на передньому плані зобразив козацьке товариство "кревне и сердешне", і весь цей натопт привів до дивовижного узгодження високо піднесених людських устремлінь" [7, с. 151]. К. Дяченко говорить про "антропологічний вимір поняття честі, що символічно постає у концептуальному зв'язку "честь–смерть", котрий приховує екзистенційну парадоксальність: людина завжди прагне до самозбереження, але в ситуації вибору між безпечним життям або гідною смертю людина честі обирає індивідуальну смерть, що може символізувати духовне безсмертя" [6, с. 5].

Проблема стосунків старшого і молодого покоління козаків, вимога поваги до старших, як за віком, так і за званням, дотримання дисципліни, надто в час бою чи скрути, постає в думі "Отаман Матяш старий". Козаки-небувальці не слухають, висміюють старого отамана Матяша, який просить їх постерегтися, і потрапляють у полон до турків. Тоді Матяш сідає на коня, мужньо бореться з ворогами і визволяє товаришів, вони прибувають на Січ переможцями і з багатою здобиччю. Молоді козаки прославляють Матяша, дякують йому, називають лицарем.

У боротьбі з поневолювачами, протистоянні їм гартувалася **воля**, яка понад усе цінувалася в козацькому середовищі, на Запорозькій Січі, куди селяни втікали від своїх гнобителів: "Що буде, то буде, а козак панщини робити не буде". Дослідники вважають, що козацькі уявлення про свободу вже стояли на ступені національної самосвідомості [7, с. 153]. У народних піснях козацька воля екстраполюється на поняття долі, що означає вільне життя, без неї козацьке існування не має сенсу. У думках та інших творах неволя часто постає як соціальні і національні утиски (дума "Маруся Богуславка" та ін.).

Військовий побут, суворі умови життя призвели до ідеалізації його атрибутів, зміщення акцентів на інші смислелиттєві цінності. Неодмінними деталями змалювання таємничої постаті козака Мамає з народних картин є шабля, спис, люлька, кінь. У прислів'ях мовиться: "Кінь та ніч – козакові товариш"; "Піч – річ бабська, а шабля – козацька". У пісні "Ой на горі та й жінці жнуть" жартівливо повідомляється, що Сагайдачний "поміняв жінку на тютюн та люльку", які йому начебто набагато потрібніші у військовому побуті. У творі "Ой поважай стару матір", де козака вчать шанувати батьків, родичів, дівчину, він відказує, що "не для того вони живуть, щоб їх поважати", його життя геть інше, його вірним другом є кінь, який у разі небезпеки може врятувати йому життя. У козацьких піснях кінь – вірний товариш, рятує козака у скрутну хвилину, передає звістку матері чи коханій про його смерть, стоїть зі схиленою головою над убитим козаком, таким чином постаючи як вісник смерті, що відповідає його хтонічній природі у віруваннях. Тому в діалозі коня з господарем у пісні "Ой дуб на березу гіллям похилився" позбавлення, продаж вірного коня козаком-гультьєєм виглядає як зрада близької істоти.

Похідне життя вчить козака атараксії – безтурботності, як основи морального відношення до світу. У пісні „Та на біду, та на горе козак уродився” за родину запорожцеві служить його рідний край:

*Ой у мене родина – уся Україна, –
Доведеться сіромасі без виручки згинуть!
Ой Великий Луг – батько, а Січ – моя мати, –
Та доведеться сіромасі у неволі погинути!
Гей, ви мені не пани, а я вам не хлопець, –
Догадайтесь, сини вражі, що я запорожець! [8, с. 45].*

Козацька вольниця за відсутності держави постійно містила в собі і загрозу анархії, оскільки норми моралі не завжди були здатні втримати людей від свавілля. У думках та піснях знаходимо жорстокі сцени боротьби з ворогами, їх натуралістичний опис тощо. Ця войовничість, агресивність спрямована на благо справу – захист вітчизни, своєї власної землі – „Або добудь, або дома (в господі) не будь”. М. Попович констатував: “Війни, мета яких оборона своєї землі, руйнування ворожого краю, визволення своїх невільників та здобування “козацького хліба”, усвідомлювалися як особливий вид Божої служби” [12, с. 31].

Зрештою, у певних обставинах *зло може оцінюватися як благо*. Наприклад, насильство – безумовний гріх, адже життя і свобода людини представляють найбільшу цінність. Проте вбивство може бути морально виправданим і навіть визнане благим діянням у випадках: убивства ворога на полі бою (надто у справедливій, визвольній війні); убивства у час самооборони; страти жорстокого злочинця. Отже, веління високої моралі – категорична заборона „не вбий” – перетворюється на правило „не вбивай без крайньої необхідності”.

Своєрідним було ставлення козаків до жінок. Запорожці давали обітницю безшлюбності, а жінкам заборонялося з’являтися на Січі. Вони зберігали традиційну повагу до жінки, зокрема жінки з власної родини – матері, сестри, нареченої, однак у позашлюбних зв’язках цих зобов’язань не дотримувалися (див. пісні “Іхали козаки”, “Песня-балада о козаке и Кулине й духовная песнь грешных людей” та ін.). Водночас за аморальні вчинки козаків чекало жорстоке покарання – побиття киями, інколи до смерті.

На подвійну етику козака, як зрештою, і звичайного парубка вказував М. Грушевський: “Ми добре знаємо сю подвійну етику козака чи запорожця, коли він почуває себе членом воєнної організації супроти людяності цивільної, чи філістерської, і вважає своїм правом, а навіть „молодецтвом” топтати родинну мораль, – і тоді, коли він, вертаючись до своєї родини, почуває себе членом роду, підвласним його обичаю і моралі, і боїться кинути на дівчину найменшу тинь – “бо сватати має”[4, с. 265].

Дослідники говорять про селянський і козацько-лицарський типи українського характеру. Якщо для селянина головним у його житті було Боже заступництво, то для козака – оборона віри, своєї сім’ї як святині. Захист своєї землі і своєї віри ставився на один рівень, оскільки віра сприймалася як морально-духовна основа життєздатності нації. Т. Чайка зауважує, що з XII століття “народна свідомість рівняє між собою ратні і чернецькі чесноти, з того часу ця риса назавжди увійшла до українського духовного життя, стала його національною ознакою” [15, с. 239].

Презирство до земного, аскетичний спосіб життя, нехтування самим життям в ім’я вищого призвело до того, що козацтво на відміну від селянства, яке зберегло у своєму світогляді чимало язичницьких елементів, сприйняло екзистенційні ідеї та ідеали християнства. І якщо у віруваннях селян присутня циклічність змін у природі та житті, а смерть переходить у життя і навпаки, то козацтво вважало життя короткою миттю, а смерть – великою трагедією.

Козацька віра була щирою і глибокою, що відбилася, зокрема, в народних думках, які в XVII столітті ще називали козацькими псалмами. Сила молитви набуває в них рівноцінності дії, щира сповідь рятує від гріхів, як, наприклад, у думі “Олексій Попович”. Опис гріхів у думках навіть за своєю формою запитання – відповіді нагадує сповідь.

Козаками засуджувалася байдужість, бездушність у ставленні до ближнього, зрада, небажання допомогти, що означало недотримання заповідей. Козаки, надто їхні очільники давали чималі пожертвування церквам. Гострому осуду підлягала зрада батьківщини, рідних, побратимів та ін. Таким у “Думі про Самійла Кішку” є персонаж Лях Бутурлак, ємна характеристика якого подається в означенні – “ключник галерський, сотник переяславський, недовірок християнський”, він зраджує свою віру, батьківщину і побратимів, прагне „віру християнську під ноzi подтоптати”, що є святотатством для запорожців. (“Лучше в землі тліти, ніж татарві служити”). Водночас Лях Бутурлак тут зображується як пересічна людина з властивою їй подвійністю натури, добрим і злим початками, його дії можуть бути непослідовними, адже

кожен має власні виміри моральності і можливості для їх долаштування до загальнолюдських.

У думі “Втеча трьох братів із города Азова, з турецької неволі” засуджується зрада старшими братами молодшого, якого вони кидають напризволяще, утікаючи від турків. Він гине страшною смертю – його тіло розтягають, роздирають орли-чорнокрильці та вовки-сіроманці. Однак і братів не уникає покарання – їх наздогнали та „постріляли-порубали”. Слава ж молодшого „не вмере, не поляже однині й до віка”. Захопливий сюжет, динамізм та напруга оповіді, лірична проникливість і журливість тону, психологізм, увага до деталей, своєрідна „думна” поетична мова, влучні художні характеристики дійових осіб чинять незабутнє враження на читача, змушують задуматися над людськими долями.

Українське козацтво вважало своєю покровителькою і заступницею Покрову Пресвятої Богородиці. Виказування поваги Богородиці виразилося в культурі матері, який існував у запорожців, непошана до неї вважалася великим гріхом, про що йдеться в багатьох думках та піснях.

Глибокої поваги і щирого суму сповнені сцени поховання козаків, полководців, яким за козацьким звичаєм насипали високі могили, кургани. Вони лишаються безсмертними в народній пам’яті: “Козацька слава не вмере неполяже”. Ще трагічнішою є самотня смерть козака на полі бою, коли йому нікому прикрити очі, нікому відслужити службу над ним. У пісні “Чорна роля заорана” оприявлено трагічний образ матері-землі, засіяної кулями і сполощеної кров’ю. Там лежить укритий червоною китайкою козак, за яким нікому затужити, задзвонити, немає ані труни, ні ями. Дочасна смерть молодого людини викликає в народі асоціацію “одруження зі смертю”, це поетична фольклорна формула “смерть як весілля”.

Запорожці славилися своєю гостинністю, почуттям гумору, веселістю. Серед них водилися чарівники, так звані характерники, що володіли надприродними здібностями, уміли перекидатися звірами, чаклувати, нібито водилися з чортами – дурили їх, приручали тощо. Є згадки про це і у фольклорі. Однією з причин цього явища дослідники називають особливе, понаднормове становище козацького суспільства, згідно з яким вони не належали до “освоєного” соціального світу, що був “низовим” не лише географічно, все це обумовлювало і їх специфічне “свавільне” поводження, саморепрезентацію” [1, с. 241–242].

Герої-богатирі українських казок нагадують своєю поведінкою козаків з їхньою звитягою, мужністю, веселою натурою. Так, Іван Богодавець зі своїми побратимами сидить у розпеченій бані й виспіває пісні (казка „Богодавець Іван”). Іван Голик, перебуваючи в череві кита, який проковтнув вози з волами та кінями, ходить по ньому і знаходить люльку, тютюн та кресало. Натоптав тютюну, викресав вогню і запалив собі люльку („Іван Голик і його брат”). Імена помічників героя Перепийвода, Сирозем, Валигора, Ломидерево, Вертиземля, Всепоїдайло, Всевипивайло, Побігайло, Далекогляд, Далекометайло, Сучиплита, Щавидуб, Скороход, Слухало, Об’їдайло, Морозко та ін. нагадують прізвиська, які давали козакам-запорожцям.

Морально-етичні погляди українського козацтва широко відбилися в українському фольклорі – думках, піснях, наративах, як у масиві так званого козацького фольклору, так і в межах окремих загальнофольклорних тем, сюжетів, мотивів та образів. Майстерність у змалюванні образів, багатство поетичних засобів та символіки, що властиві цим текстами, сприяють збереженню та утвердженню в народній пам’яті морально-етичних постулатів українського козацтва.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балущок В. Українська етнічна спільнота : етногенез, історія, етнімія монографія / вид. О. В. Пшонківський. Біла Церква 2008. 304 с.
2. Бодянский О. О народной поэзии славянских племен. Москва : В тип. Н. Степанова, 1837. 154 с.

3. Бойко-Блохін Ю. Проблеми історіософії українського націоналізму. Київ : Укр. вид. спілка, 2014. 132 с.
4. Грушевський М. Історія української літератури : у 6 т., 9 кн. Київ : Либідь, 1993. Т. 1. 392 с.; Т. IV. Кн. 2. 262 с.
5. Демедюк М. В. Національна специфіка української народної казки : автореф. дис... канд. філол. наук. Львів, 2010. 20 с.
6. Дяченко К. А. Честь у життєвому світі людини : автореф. дис... канд. філос. наук. Харків, 2004. 20 с.
7. Житецкий П. Мысли о народных малорусских думах. Київ : Типогр. Г. Т. Корчак-Новицкаго, 1893. 250 с.
8. Закувала зозуленька : антологія української народнопоетичної творчості. Київ: Веселка, 1998. 510 с.
9. Кульчицький О. Світовідчуття українця. *Українська душа*. Київ : Фенікс, 1992. С. 48–66.
10. Малахов В. Етика : курс лекцій : навч. посіб. Київ : Либідь, 2006. 384 с.
11. Народные южнорусские песни : Издание Амвросия *Метлинского*. Київ : в Университетской тип., 1854. 472 с.
12. Попович М. Козаки і віра. *Українська культура*. 1998. № 7. С. 31.
13. Соціально-побутові пісні / упоряд, вст. ст., прим. О. М. Хмілевської. Київ : Дніпро, 1985. 331 с.
14. Українські народні думи та історичні пісні / упоряд. О. Таланчук. Київ : Веселка, 1990. 240 с.
15. Чайка Т. Давні прообрази української моральної свідомості. *Філософська та соціологічна думка*. 1994. № 9–10. С. 228–241.